

Ольга Смольницька

АРФА І МЕЧ: ШОТЛАНДСЬКІ ТА АНГЛІЙСЬКІ НАРОДНІ ІСТОРИЧНІ БАЛАДИ

Здавалося б, ми достатньо знаємо про Англію та Шотландію й можемо багато розповісти про ці народжені в битвах країни. Один із їхніх «маркерів» – це балада, з якої можна довідатися про те, як творилися кельтський і германський світи. Що ж мусимо знати про жанр балади? І якою мірою він перекладений українською?

На жаль, ні Максим Рильський, ні Григорій Кочур, ні Микола Лукаш народних англійських і шотландських балад не перекладали. Леонід Первомайський перекладав деякі – про Робіна Гуда, але з підрядника. З українських перекладів шотландських і англійських балад відомі інтерпретації І. Франка (але з німецької мови). І тривалий час ледь не єдиним «вікном» у фольклор Англії та Шотландії був Самуїл Маршак. Його переклади справді гарні формою й читаються вільно, але містять багато відступів од оригіналу (зокрема й від розміру) і навіть змінені фінали. Це скоріше переспіви.

XXI ст. принесло українському перекладацтву нові й успішніші результати – у нас відбувається справжній Ренесанс шотландистики, але спершу треба схарактеризувати, які несподіванки чекають на нашого перекладача під час відкривання шотландського або англійського баладного світу.

Якщо сонет можна назвати королем літературної форми й літературного жанру (особливо малого обсягу), то балада – по праву королева народного й літературного вірша. Але вона вельми неоднорідна. Не секрет, що українська балада не схожа, скажімо, на провансальську. Ісландська не тотожна ірландській. Шотландська й англійська балади теж не завжди подібні. А якщо заглибитися в тему, то виникає ще тисяча питань.

Британська балада може бути й романтичною, і чутливою, але водночас їй притаманна певна нордична суворість. І це не дивно. Адже Шотландія не суто кельтська країна – так само й Англія (недарма кельти називають англійців «саксами», тобто нащадками германців). І в Шотландії, і в Ірландії не раз побували вікінги, які лишили сліди своєї матеріальної культури – і нащадків. В Англії так само є роди, чиїми предками були саме нормани – але не куртуазна знать, а саме дани, «північні люди». Різниця між нащадками кельтів і нащадками скандинавів впадає у вічі. А якщо згадати саме Шотландію, то й вона неоднорідна. Адже кельти-горяни в Highlands (за Миколою Лукашем, «Верховині») зберегли гельську мову і власний побут (обидві риси Марія Стюарт свого часу, побачивши цих підданих у кілтах і тар-

танах, сприйняла як милу «екзотику»), а от жителі «низовин» говорять лаланс – тобто нижньошотландською мовою, скотс, яка германського походження.

Для кращого розуміння – лінгвістичний коментар. Шотландська мова, або скотс (Scots), або англошотландська, або нижньошотландська, або лаланс – це одна з германських мов, близькоспоріднена з англійською. Іноді її вважають діалектом чи регіональним варіантом англійської мови й тоді називають середньошотландським діалектом староанглійської мови. Інша назва – рівнинна шотландська (Lallans Scots, англ. Lowlands), або лаланс. Вона поширена в рівнинній Шотландії (на півдні та сході країни). Її не слід плутати з кельтською шотландською мовою, тобто гельською.

Диференціація англійської та шотландської мов відбулася в XI–XII cc., тому що вони постали з різних діалектів англосаксонської.

Англошотландська мова зазнала важкої історії. Спочатку скотс поширювалася. З підсиленням впливу англонормандських дворян у Шотландії й розвитком торгівлі з XIV ст. скотс почала панувати й витіснити гельську мову (якраз цей період стосується сюжетів балад про Робіна Гуда – конфлікти між саксами й норманами).

Гельську мову стали вживати лише в горах і на Гебридських островах. Дворяни і взагалі вищі верстви, а також міське населення, перейшли на скотс. Той факт, що король Яків IV (кінець XV ст.) знав гельську мову, сприймався як диво, адже кельтські мови при дворі за тієї доби не вживали. Марія I Шотландська Стюарт володіла саме лаланс, а не гельською. Нижньошотландську мову знав її син Яків VI Шотландський (він же Яків I Англійський). А коли Англія й Шотландія об'єдналися під владою одного монарха 1603 р., скотс почала витіснятися англійською мовою. У романі сера Вальтера Скотта «Роб Рой» показано ставлення шотландців до англійців та їхньої мови («сассенах», тобто «саксів», «саксонської»).

Розквіт середньошотландської мови припадає на XIV–XVI cc., тому більшість перекладених і взагалі прочитаних балад створені в цей період.

Наскільки відомо, середньошотландська мова досі не включена до системи шкільної освіти.

Сучасна шотландська літературна мова не продовжує середньошотландської, хоч має багато застарілих слів. Єдиної норми для письмової шотландської мови досі немає.

Нам близька ця культура. Адже і в нас, і в жителів Британських островів була лицарська культура (річ не лише в титулах і зámках). Це розуміння й обстоювання власних прав, починаючи від смужки рідної землі – і до власної гідності. Також це героїзм у всіх проявах. Музичний хист, нахил до естетизму (як сказали б нащадки бриттів, англів і скоттів уже у ХІХ ст.) тощо. І, безперечно, чуття символів, без якого справжній витвір мистецтва неможливий.

А що сказати про сучасність? Є вже певні успіхи у знайомстві українського читача з фольклором Британських островів, особливо шотландців. Сьогодні з українських перекладів британських балад можна згадати здобутки «сьомого неокласика» І. Качуровського, фаворит новітніх перекладів (здійснених із мови скотс, тобто оригіналу) – сер Вальтер Скотт (відомий не лише як романіст, але й збирач та автор балад – «Пісні шотландського Пограниччя»; ці тексти перекладені Оленою О'Лір («Трагедія Дугласів») і М. Стріхою («Напередодні Святого Йвана»). Із шотландських народних балад відома, зокрема, «Едвард» у перекладі М. Стріхи («Всесвіт», 2016, № 1–2, добірка «Англійські та шотландські балади», передмова перекладача). З публікацій перекладів цих балад можна назвати журнал «Сучасність» (2012, ч. 7–8), антології М. Стріхи «Улюблені переклади» (2015, 2017). Узагалі дуже плідно й регулярно працює Олена О'Лір, якій уже належить великий корпус перекладених балад із зібрань В. Скотта, Фр. Дж. Чайлда та інших видань. І цей список увесь час поповнюється! Це сумлінні й філігранні переклади, які зважають на особливості оригіналу. Перекладати мову скотс, ураховуючи алітерації, внутрішні рими й інші особливості балад, важко, але ці переклади звучать як музика. Водночас вони зберігають історичний флер, шарм старовини, милу архаїку. У перекладача завжди є небезпека надмірно доместикувати твір. Але цього не сталося. Природне звучання і вдалий добір українських лексем – чудове враження.

Шотландські та англійські балади досліджують і теоретично, але часто трапляється, що тут теорія і практика поєднані. Наприклад, власний перекладацький коментар до балади розростається в повноцінну статтю. Або треба зробити переклад балади чи співанки для концепції. З найновіших публікацій такого штибу можу назвати свої переклади. Це добірки в альманасі «Рідний край» (2017, № 1) – «Народні балади: Англія і Шотландія. Сакси і кельти» (на різну тематику); як ілюстрація до власної наукової статті – переклад із шетлендського діалекту, мови норн балади «Король Орфео (Шетлендська балада)» – своєрідної обробки античного сюжету про Орфея й Евридику («Наш український дім», 2017, № 2); у збірнику перекладів «Ars Translatica» (2017); у журналі «Київ» (2019, № 1–2) – добірку під заголовком «Ельфи, феї, чарівні тюлені: із шотландських фантас-

тичних балад», відкриті статтею «Ї Величність Балада» (де я спробувала схарактеризувати розвиток і особливості цього жанру в Шотландії, від кельтів до вікінгів і куртуазної доби). Також це наукові публікації, де ілюстративним матеріалом стали оригінали й різні переклади (зосібна й мої). На практиці це й наші з Оленою О'Лір декламаційні виступи на різних літературних імпрезах («Скальди, ваганти та інші: мандрівка у поетичне Середньовіччя» в Музеї-квартирі Миколи Бажана, 2015), вечорах із шотландистики (традиційна Burns Night та інші заходи в Київському літературно-меморіальному музеї Максима Рильського, виступ із Ганною Дикою в Музеї Лесі Українки про українсько-шотландські зв'язки тощо), виступи на кіплінгівських заходах і т. ін. Але, звичайно, фольклор Британських островів такий різноманітний, що його треба докладніше дослідити.

Останнім часом українською публікували балади переважно любовні та фантастичні. Пропонуємо читачкій увазі шотландські та англійські балади на історичну тематику. Переклади здійснені з мови скотс і англійської.

Незалежно одна від одної ми з Оленою О'Лір захопилися баладами на різну тематику – і являємо вашій увазі добірку.

Перекладати художній текст завжди цікаво, особливо якщо українських версій (як і версій іншими мовами) не було. Навіть якщо мова оригіналів застаріла й непроста. Балади Британських островів майстерні формою і, попри великий обсяг (адже це епічний жанр), не втомлюють. У текстах часто вживані алітерації, внутрішні рими, у перекладі важливо вловити розмір – і це створювало додаткові пошуки вже українських відповідників. Праця зі словниками кидала певний виклик, адже стародавній варіант мови скотс відрізняється од пізнішого, та й сама скотс неоднорідна. Так само з англійською мовою, яка постійно еволюціонувала. Упізнати знайомі слова серед англошотландського тексту важко. Але можливо все.

Перекладач мусив бути ще й істориком, знавцем звичаїв, міфології та всього, завдяки чому Шотландія стала Шотландією, а Туманний Альбіон – Туманим Альбіоном. Без знання балад неможливо зрозуміти британську класику, адже середньовічні письменники (зокрема Джеффри Чосер), Вільям Шекспір і його наступники, а далі – романтики, вікторіанські письменники й пізніші автори (уже у ХХ ст.) використовували сюжети й мотиви, запозичені з народних балад. Або ж черпали натхнення з одного джерела – наприклад, певного звичаю.

Із цієї добірки читач дізнається і про морське плавання шотландця до Норвегії, і про талановитого й винахідливого шотландського арф'яра, і про те, як жителі графства Кент успішно оборонили власні права, і про англійську Жанну д'Арк, і про інші факти, які справді відбулися. Сподіваємося, фольклор Британських островів, кельтський і германський, іще не раз перекладатимуть українською.